

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. Г. Гончарук

ОДЕСА В ІСТОРІЇ ЧУМАЦЬКОГО ПРОМИСЛУ XVI–XIX СТ.

Ключові слова: історія Одеси, історія чумацтва.

Ключевые слова: история Одессы, история чумацтва.

Key words: history of Odessa, history of Chumaks.

Чимало історичних, історично-економічних та історично-етнографічних досліджень присвячено різним аспектам вивчення історії чумацького промислу. Серед зазначених аспектів в окремих історичних працях розглядалося питання про місце Одеси в історії чумацького промислу, здебільшого, у зв'язку з участю чумаків в транспортуванні до одеського порту зерна в XIX ст. Зокрема, цього питання торкалися у своїх працях Н. Букатевич [1], І. Слабеев [2], О. Гордуновський [3] та ін. Однак комплексного дослідження місця і ролі Одеси в історії чумацького промислу дотепер здійснено не було. Метою пропонованої статті є визначення місця і ролі Одеси в історії чумацького промислу у різні історичні періоди його існування.

Історію зв'язків чумацтва з Одесою слід починати з того періоду, коли це місто ще носило ім'я Качибієв або Хаджибей. Після утворення «пересипу» (перша письмова згадка про нього датується 1442 р.) лимани біля Качибієва перетворилися на озера і стали місцем здобичі солі загальноукраїнського масштабу. До Хаджибея за цим цінним продуктом у XVI ст. прямували кораблі (свідчення М. Литвина [4, с. 49–50]) та купецькі каравани (свідчення М. Меховського [5, с. 95–96]). У міждержавній угоді 1540 року кримський хан Сахиб-Гірей та польський король і литовський князь Сигізмунд II Август приділили здобичі солі у Качибієві два спеціальні параграфи: першій — «Купцям Крони й Литви вільно брати сіль у Качибієві і заплатив звичай-

не мито розвозити до Києва, Луцька та міст інших»; другий: «коли б у Качибієві шкоди заподіяно людям королівським, то цар (тобто хан. — *Т. Г.*) це відшкодує» [6, 76–81].

Не дивно, що досить скоро у Качибієві почали з'являтися і «соляники», як тоді називали українських чумаків. Так хан Сахіб-Гірей 1548 р. скаржився польському королю: «соляники котрі приходять по сіль до Кочубієва, якщо зустрічають кого-небудь з людей наших то в полон беруть або вбивають» [7, с. 67], згадуючи конкретний приклад зі знатним татариним Саручорою, який був там в полон «взятий невинний... на солі» [7, 41]. Головну масу чумаків на той час склали козаки, тому не дивно, що вони не лише не сплачували татарам грошей за сіль, але й нападали на них. Качибієв (Одеса) приваблював у той час соляників-козаків своїм зручним розташуванням, як пункт, наблизений до внутрішніх українських регіонів та не захищений значними турецькими чи татарськими укріпленнями.

Згодом, коли чумаки з другої половини XVII ст. перейшли до більш «правильних» економічних відносин з татарами й сплачували за отриману сіль, чумацькі валки прямували вже здебільшого не до «Качибієвого озера», а до соляних озер Криму та Очакова. Однак добування солі на лиманах поблизу сучасної Одеси не припинилося [8, с. 26]. Відомий випадок, коли під час російсько-турецької війни у 1774 р. кошовий отаман П. Калнишевський випросив у російського керівництва дозвіл для запорожців зібрати сіль «на приморських затоках поблизу Хаджибея», внаслідок чого тоді козаки назбирали там солі на 145 возів [9, с. 22–24].

Коли Хаджибей перейшов під владу Російської імперії й почали з'являтися проекти влаштування в ньому торговельного порту, негоціанти, що прагнули експортувати зерно Правобережної України, звернули увагу і на чумаків. Так, італієць Б. Галера 1793 р. у записці «Короткі роздуми про чорноморську торгівлю» зазначав: «Очаківським степом з найдавніших часів ходили вози чумаків (селян продавців солі), і тепер, коли немає більше ніякого ризику, їх стане ще більше». Саме ці чумаки могли, на думку Б. Галера, у великій кількості транспортувати зерно до Хаджибея (Одеси) для експорту [10, с. 144–153].

Думки Б. Галери виявилися пророчими, перейменованій 1795 р. на Одесу, Хаджибей став головним портом для експор-

ту українського зерна, а чумаки — головними перевізниками цього зерна. Показово, що згідно народних переказів, наведених у працях О. Маркевича та Д. Атлас, місцевою адміністрацією були щодо чумаків вжиті спеціальні заходи, «щоб народ забув про Хаджибей і пам'ятав лише Одесу» [11, с. 5–6] (як зазначала Д. Атлас: «Згідно сталого переказу офіційна влада в Одесі зустріла «корінне населення» далеко не дружжелюбно. Біля самої застави мужиків, за бурсацьким виразом, «досікали» до нової назви. «Куди їдеш?» — підступно запитували чумаків, які не відчували у цьому запитанні нічого поганого. «В Хаджибей», — спокійно та впевнено відповідали приїжджі. Ця невинна відповідь була приводом для екзекуції, під час якої блюстителі порядку проговорювали: «До Одеси, до Одеси, до Одеси» [12, с. 165–166]).

Кількість чумаків, що приходили до Одеси від початку ХІХ ст., стрімко зростала. Вже перший одеський градоначальник А. Е. Рішельє мусив вирішувати питання щодо влаштування в місті, де відчувалася значна нестача питної води, водопоїв для чумацьких волів. За словами історика Й. Міхевича: «Рішельє звернув увагу на те, що постачальники хлібних обозів зазнавали чималих незручностей через відсутність в Одесі водопою для худоби, й велів влаштувати значне за площею водосховище, розташоване поблизу Херсонської застави» [13, с. 53]). За часів А. Е. Рішельє вирішувалася й проблема влаштування в Одесі соляних магазинів, щоб чумаки могли, вивантаживши зерно, закупити сіль. Що зменшувало вартість чумацьких перевезень. На необхідність цього ще 1796 р. в проекті розвитку торгівлі одеського порту вказував Б. Дюгнер («Пшениця, горілка, борошно та велика кількість інших товарів, — писав він, — які привозять до Одеси як для експорту, так і для споживання міста, мають більший об'єм та вагу, ніж ті імпортні товари, що ввозять до країни; через це 3/4 возів мусять повертатися порожніми. Сіль була б дуже важливим товаром для візників і селян, які прагнули перевозити її задля невеликого прибутку» [14, с. 156–157]). Такі магазини функціонували в Одесі до кінця існування чумацького промислу. «В Одесі на Пересипу багато оптових соляних магазинів, до яких надходить сіль з кримських озер й продається по 38 або 39 коп. за пуд протягом всієї весни. Практична гавань заповнена суднами з Азовського

моря з судаками і таранею. Чумаки без перешкод можуть за-
пастися товаром, що складає звичайний предмет їхньої тор-
гівлі...», — писав у 1857 р. В. Ліновський. Однак на той час
купувати в Одесі сіль могла лише незначна частина заможних
чумаків. Інші, не маючи на це коштів, вивантаживши зерно,
поверталися додому порожняком, що збільшувало видатки на
перевезення й призводило чумаків до подальшої скрути [15,
с. 358, 360, 364, 365, 368].

Відвідання Одеси щороку десятками тисяч чумаків після
запровадження в місті порто-франко 1819 р. почало вельми
турбувати митників. Вже 1820 р. керівництво митниці рем-
ствувало на неможливість при виїзді за межі міста «доклад-
но оглянути кожний селянський порожній віз, що зазвичай
містить деяку кількість сіна, порожні мішки від привезеної
пшениці, селянський одяг та ін.» [16, арк. 6–7]. Проте чума-
ки нечасто згадувалися серед спільників як контрабандистів,
так і кримінальних елементів Одеси взагалі. Колишній кирило-
мефодієвець М. Савич, який прожив в Одесі понад сорок років,
дуже обурився, коли один місцевий автор відніс чумаків до
«різного ґатунку шукачів пригод та фортуни», які прибували
до Одеси [17]. «Невже п. К. М. — зазначав М. Савич, — ...не
знає, що чумаки найчесніший та найсмирніший народ у світі й
слугують досить часто дійною коровою для будочників. Кому в
Одесі не доводилося бачити або чути, як будочники вимагають
від чумаків по копійці або по дві з возу за те, що валка зупи-
нилася на вулиці, поки чумаки розпитують, до якого магазину
підвезти свій вантаж, а у випадку відмови, хто не бачив, як
будочник безцеремонно стягає з возу першу свитку, що йому
сподобається, та й ще погрожує затягнути до поліції» [18].

Завдяки чумакам Одеса була зв'язана практично з усіма ре-
гіонами Наддніпрянщини. Н. Букатевич зазначав, що від Одеси
чумацькі шляхи розходилися «віялорізно» («Значна кількість
чумацьких шляхів розходилася віялорізно від Одеси по колиш-
ній Херсонській губернії, а далі переходила в сусідні губернії:
Подільську, Київську, Полтавську, Катеринославську й Тав-
рію») [1, с. 70–71]. І. Слабеев доводив, що Одеса стала центром
цілої системи чумацьких доріг. «Найбільшою з нових дорож-
ніх систем, — писав він, — була одеська, що склалася в кінці
XVIII — на початку XIX ст. в зв'язку з початком вивозу через

Одеський порт за кордон хліба та інших сільськогосподарських товарів. Вищеназвана система доріг охоплювала величезну територію: південні повіти Волинської, більшу частину Подільської і Київської, західні повіти Катеринославської губернії, значну частину Бессарабії і всю Херсонську губернію, тобто весь той район, що постачав сільськогосподарську продукцію на експорт. Головні чумацькі шляхи проходили через такі чотири пункти: Балту, Криве Озеро, Богополь і Вознесенськ» [2, с. 49–50].

Чумацькі дороги до Одеси XIX ст. нерідко співпадали з давніми чумацькими шляхами XVI–XVIII ст. [19, с. 365–366] Стан цих шляхів (особливо тих, що не співпадали з поштовими дорогами) був досить поганим. Це не могло не звернути на себе увагу місцевої влади, яка піклувалася про стан одеської торгівлі. За пропозицією генерал-губернатора М. Воронцова, який дуже дбав про покращення торговельних комунікацій («М. С. Воронцов, як ніхто з генерал-губернаторів, атакував уряд доповідними записками з пропозиціями відкривати нові комунікаційні лінії», — зазначає сучасний історик В. Шандра [20, с. 76]), 1838 р. з «місцевих доходів» було виділено кошти на «покращення торговельних трактів, які прямують до Одеси». Від 1840 р. цими роботами займалася створена М. Воронцовим спеціальна комісія [21, арк. 84]. Визначаючи об'єкти для першочергових ремонтних робіт М. Воронцов обирав ті шляхи, «де більше проходить чумаків з хлібом, і видатки [на ремонт] не будуть мати ніякого порівняння з отриманою користю» [21, арк. 94] («Шляхи..., — писав М. Воронцов, — якими я запропонував зайнятися комісії, за ступенем важливості їхньої у торговому відношенні такі: 1) від Балти до Одеси; 2) від Ольвіополя до Одеси; 3) від Новомиргорода через Вознесенськ до Одеси; 4) від Одеси до Миколаєва; 5) від Одеси до Тирасполя; 6) від Миколаєва до Берислава; 7) від Миколаєва до кордону Катеринославської губернії; 8) від Берислава до кордону Катеринославської губернії; 9) від Херсона до Берислава») [22, с. 166–177].

Внаслідок цього від 1840 р. були проведені досить значні роботи з покращення низки чумацьких шляхів Херсонській губернії, окрім того, з доходів краю було виділено кошти на ремонт шляхів «у прилеглих... місцях Подільської та Київської»

(на це М. Воронцов обіцяв київському генерал-губернатору Д. Бібікову виділити «частину суми, асигнованої в моє розпорядження на покращення трактів по Херсонській губернії, а саме по 50 тис. крб.») [21, арк. 65]. Однак, окрім шляхів, «виправлених комісією», з одеською торгівлею було пов'язано ще чимало «чумацьких доріг, що не підлягають покращенню за рахунок скарбниці, а виправляються натуральною повинністю мешканців» [23, с. 52–55]. Ще гіршою була ситуація зі станом та умовами переїзду через приватні поміщицькі дороги (так звані «транзитні дороги»). Одеські автори середини XIX ст. відзначали, що неконтрольовані побори, якими обкладали чумаків поміщики на шляхах до Одеси (в народі їх називали «здирищиною»), завдавали чумакам «незручностей як матеріальних, так і моральних» й призводили до занепаду цього промислу [24]. В 1860-х рр. статистики зазначали, що чумаки, які були лише перевізниками зерна до Одеси (на відміну від тих, хто професійно займався торгівлею), вже «діяли поза усілякими комерційними розрахунками й навіть на збиток власному господарству» [25, с. 281–288]. Одеські автори не могли не помітити занепад промислу, від якого безпосередньо залежав добробут їхнього міста. Визначний статистик А. Скальковський наприкінці 1850-х рр. зазначав: якщо в першій чверті XIX ст. «цілі поселення багатіли від чумакування, худоба чумаків була чудова, тучна й дорого продавалася на бійнях», то на момент написання статті «чумаки біднішають і біднішають, а худоба їхня гине через нестачу кормів» [26, с. 231].

Між чумацтвом та населенням Одеси мали місце не лише господарські, але й культурні взаємини. Перебування у місті щороку великої кількості чумаків та «нескінчених черг возів, запряжених парами сірих волів» [27, с. 16], було для Одеси «золотої доби» її історії звичайним явищем. Пізніше старожили навіть згадували з цього приводу анекдоти. Наприклад, О. Чижевич писав: «пам'ятник Дюку де Рішельє вже стояв на теперішньому місці. Біля нього щоденно збирався натовп мужиків-чумаків, що вважали своїм обов'язком подивитися на Дюка. Одного разу у натовпі знайшовся грамотний жартівник. На запитання чумаків, чому Дюк у лівій руці, з боку будинку, де знаходилися «присутні місця», тримає сувій паперів, а правою вказує на море, — жартівник пояснив, що Дюк говорить:

«як маєш там судитися, то краще в морі втопилися» [28, с. 8]. К. Скальковський згадував, що в Одесі чумаки часто ходили дивитися на море і ніби один чумака «спробував з моря поїти волів й, коли ті не стали пити солону воду, філософськи зазначив: «від того тут води багацько, що воли її не п'ють». Щодо вищезгаданого пам'ятника «Дюка», то за словами К. Скальковського, чумаки називали його «гадюка», обходили його «з батогами навколо й старі, показуючи молодим, барельєфи, що зображували мистецтво, торгівлю та ін., пояснювали, що «То доньки гадюки» [27, с. 16].

Якщо чумаки відбилися в одеських анекдотах, то Одеса знайшла відбиток у чималій кількості чумацьких пісень. Одеса згадується у збірках пісень, зібраних М. Максимовичем [29, 167, 178], І. Рудченком [30, с. 117, 121–123, 128–129, 168, 170, 172, 137], П. Чубинським [31, с. 1051, 1063] та іншими визначними українськими етнографами-фольклористами. Одеський історик О. Маркевич, який доповнив зібраними в різних регіонах України матеріалами колекцію чумацьких пісень про Одесу [32, арк. 64–65], звернув увагу на те, що це місто виступає для чумаків у досить різних значеннях й сама його назва лунає в піснях по-різному («Зауважимо, до речі, що народ називає наше місто, не лише Одеса, але і Одес, Одест, Адес, Гадес, Адест, Адеста, навіть у множині: Адеси» — писав він [11, с. 7]). Сучасний історик та етнограф В. Кушнір зазначає: «Особливу увагу О. І. Маркевич приділяє дослідженню через фольклор специфіки Одеси як міста особливого. Йдеться про специфіку господарської діяльності мешканців міста й регіону (чумацтво, візникування, соледобування тощо), про долю селян, про соціальні верстви населення. В народних піснях Одеса представлена як місто, де можна сховатися від важкої селянської праці, розбагатіти, або збанкрутувати, стати розбійником, загинути». О. Маркевич, як зазначає В. Кушнір, підкреслював «атмосферу вільності й розкутості одеситів», що не могла не відбитися у фольклорі [33, с. 32–33]. Показово, що в одній із українських пісень, зібраних О. Маркевичем, чумаки в Одесі бачать прибуття першого залізничного потягу, розуміють, що з часом залізниці замінять чумацькі валки, але не сумують з цього приводу (бо тоді вони вже «не будуть бідувати, В дощі під возами» і т. п.) [34, арк. 13–14].

Таким чином, можна констатувати, що історія зв'язків чумацького промислу з Одесою розпочалася задовго до офіційного заснування останньої. Від XVI ст. Качибієв (Одеса) був добре відомий чумакам, як одне з головних місць здобичі солі для українських ринків. Від кінця XVIII ст. значення Одеси в історії чумацького промислу значно зросло. Це місто стало головним центром чумацького візництва в українських землях. В першій половині XIX ст. щороку сотні тисяч чумаків вирушали в подорож до Одеси, здійснюючи зв'язок між головним експортним портом та виробниками зерна в різних регіонах Наддніпрянщини. Завдяки цьому зберігалася та значно розвинулася система чумацьких доріг. Багатогранними були культурні зв'язки між чумацтвом та мешканцями Одеси, що сприяли збереженню духовної єдності українських земель. Проблематика, пов'язана з місцем Одеси в історії чумацького промислу потребує подальших досліджень, з огляду на її важливість для вивчення не лише чумацького промислу та Одеси, але й соціально-економічної історії України XIX ст. загалом.

Джерела та література

1. Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. — Одеса, 1928.
2. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1964.
3. Гордуновський О. М. Організація, розвиток та напрямки хлібно-торгівлі в Україні у XIX ст. — Черкаси, 2010.
4. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитов // Мемуары, относящиеся к истории Южной России. — Вып. 1. — К., 1890.
5. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. — М.; Л., 1936.
6. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. 2.
7. Книга посольская метрики Великого княжества литовского с 1545 по 1572 год. — М., 1843. — Т. 1.
8. Евлія Челебі. Книга подорожі. — Одеса, 1997.
9. Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). — Одесса, 1849.
10. Гончарук Т. Бартоломій Галера та його проект розвитку торгівлі Хаджибея (Одеси) 1793 р. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. — Вип. 2. — Одеса, 2007.
11. Маркевич А. Одесса в народной поэзии. — Одесса, 1894.
12. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса, 1992.

13. Герцог де Ришелье. Градоначальник Одессы. Очерки. — Одесса, 2003.
14. Huggner V. Memoire touchant les avantages commerciaux du port d'Odessa // Архив графов Мордвиновых. — СПб., 1902. — Т.2.
15. Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел // Экономический указатель. — 1857. — Вып. 16.
16. ДАОО. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 70.
17. К. М. Учители осторожности // Одесский вестник. — 1860. — 12 июля.
18. Савич Н. Ответ на статью г. К. М. «Учители осторожности». Ночные сторожа // Одесский вестник. — 1860. — 26 июля.
19. Петрунь Ф. О. Старовинні шляхи Одещини. Історично-топографічна довідка // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Академії наук України. Секція соціально-історична. — Одеса, 1929.
20. Шандра В. Новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов // Український історичний журнал. — 2002. — № 1.
21. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 192 (1840 р.). — Спр. 99.
22. Гончарук Т. Кошторис вартості необхідних робіт на чумацьких шляхах, пов'язаних з торгівлею Одеси 1840 р., як історичне джерело // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. — Одеса, 2009. — Вип. 4.
23. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI, ч. 1: Херсонская губерния. — СПб., 1949.
24. Эрдели А. Проселочные или транзитные дороги, как статья дохода // Одесский вестник. — 1863. — 26 октября.
25. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб., 1862.
26. Скальковский А. О направлении железных дорог в Новой России // Экономический указатель. — 1858. — № 63.
27. Скальковский К. Воспоминания молодости (по житейскому морю) 1843–1869. — СПб., 1906.
28. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество. Воспоминания одесского старожила // Из прошлого Одессы. Сборник статей. — Одесса, 1894.
29. Максимович М. Украинские народные песни. — Ч. 1. — М., 1834.
30. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. — К., 1874.
31. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел, материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. — Т. 5. — СПб., 1874.
32. ДАОО. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 78.
33. Кушнір В. Г. Українці Одеси: до аналізу етнографічної спадщини О. І. Маркевича // Записки історичного факультету. — Одеса, 2005. — Вип. 16.
34. ДАОО. — Ф. 150. — Оп. 1. — Спр. 11.

Анотації

Гончарук Т. Г. Одесса в истории чумацкого промысла XVI–XIX вв.

Статья посвящена связям Одессы с историей украинского чумацкого промысла. Рассматривается история добычи чумаками соли на лиманах около Одессы в XVII–XVIII ст. Исследуется роль чумаков в перевозке зерна и других экспортных товаров в Одессу, система путей, связанная с этой перевозкой, политика местной администрации в отношении организации чумацких перевозок, влияние взаимосвязи чумаков и населения Одессы на духовную культуру и др.

Goncharuk T. G. Odessa in the history of Chumaks in 16–19th century.

The article is devoted to the history of relations Odessa with Ukrainian Chumaks. The history of mining Chumaks salt lagoons near Odessa in 16–18th century. We investigate the role of transportation in the Chumaks grain and other exports to Odessa, the system routes associated with this shipment, the policy of the administration in the organization of the Chumaks transport, the impact of the relationship Chumaks and the population of Odessa on the culture, etc.

О. В. Мельник

ВИЩА ЖІНОЧА МЕДИЧНА ОСВІТА І НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС НА ОДЕСЬКИХ ВЖК ТА ОВЖМК: МІЖ ПРИВАТНИМ ТА СУСПІЛЬНО-КОРИСНИМ (1910–1917 рр.)

Ключові слова: система вищої жіночої медичної освіти, навчальний процес, організація вищих жіночих медичних курсів, наукова громадськість.

Ключевые слова: система высшего женского медицинского образования, учебный процесс, организация высших женских медицинских курсов, научная общественность.

Key words: the system of the female higher medical education, educational process, an organization of the female higher medical courses, scientific community.

Розвиток сучасної системи освіти в Україні і світі та перехід до її глобалізації змушує дослідників знову і знову перегортати сторінки минулого освіти задля вдосконалення сучасної системи. Однією з найцікавіших сторінок освітнього процесу в Україні є